

MARKY BONY DIGITÁLKY

ADAM
HAVLIK

VEKSLÁČI
A FENOMÉN
VEKSLACTVÍ
V SOCIALISTICKÉM
ČESKOSLOVENSKU

VYŠEHRAĐ

 NÁRODNÍ CENTRUM
KULturního DĚDÍSTVÍ

VAIBELI

Marky, bony, digitálky

Veksláci v socialistickém Československu

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz

Adam Havlík
Marky, bony, digitálky – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2022

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA**

**MARKY
BONY
DIGITÁLKY**

**ADAM
HAVLIK**

**VEKSLÁCI
A FENOMÉN
VEKSLACTVÍ
V SOCIÁLISTICKÉM
ČESKOSLOVENSKU**

Bankovky zabavené překupníkům při domovní
prohlídce, 60. léta. Zdroj: ABS

Adam Havlík

MARKY, BONY, DIGITÁLKY

Veksláci a fenomén veksláctví
v socialistickém Československu

Recenzovali:
Dr. Christiane Brenner
doc. PhDr. Michal Pullmann, Ph.D.

© Adam Havlík, 2022

© Ústav pro studium totalitních režimů, 2022

ISBN tištěné verze 978-80-7601-694-1 (Vyšehrad)

ISBN tištěné verze 978-80-7516-004-1 (Ústav pro studium totalitních režimů)

ISBN e-knihy 978-80-7601-697-2 (1. zveřejnění, 2022)

ISBN e-knihy 978-80-7601-698-9 (1. zveřejnění, 2022)

ISBN e-knihy 978-80-7601-696-5 (1. zveřejnění, 2022)

OBSAH

Úvod 13

- Členění knihy a základní pojmy 16
- Pramenná základna, časové a prostorové vymezení 21
- Současný stav bádání, etický rozměr 25
- Zvolené přístupy 28

Genealogie veksláctví. Společenský a hospodářský kontext státně socialistického Československa 34

- Konzum, luxus a masová spotřeba v podmínkách socialistických diktatur 36
- Limity centrálně plánovaného hospodářství, stínová ekonomika a černý trh 40
- Role Západu 45

Podnik zahraničního obchodu Tuzex a jeho význam 48

- Tuzexové poukázky jako platební prostředek 58
- Nabízený sortiment 59
- Prodejní síť a propagace vlastní činnosti 64
- Struktura podniku a jeho zaměstnanci 66
- Hospodářský potenciál podniku a jeho vývoj 69

Veksláci jako aktéři černého trhu a jejich každodenní praxe 76

- „Ti druzí“ – vekslování jako širší praxe 78
- Organizovaný černý trh a základní principy „vekslu“ 81
- „Obvyklí podezřelí“ – k sociálnímu původu potenciálních veksláků 86
- Typologie organizovaného vekslu: „komáři“, „skupky“ a „pocitiví obchodníci“ 89
- Mocenské vztahy uvnitř komunity 113
- Násilí 116

Marky, bony, digitálky. Sortiment na černém trhu a jeho koloběh 126

- Bony a cizí měny 128
- Antropologická perspektiva obchodů
a „stavovská čest“ veksláků 136
- Nejen bony a valuty: ostatní komodity
a cesty jejich distribuce 141
- „Dary ze zahraničí“ neboli dovoz automobilů 150
- LP desky na burzách 152
- Videokazety a videotechnika 154
- Digitální hodinky a výpočetní technika 158
- Oblečení a módní doplňky 160
- Drahé kovy, starožitnosti a umělecká díla 162

„Z Alcronu jsme měli závodku.“ K životnímu stylu veksláků 166

- Životní standard 172
- Móda 177
- Automobil 180
- Sex 186
- Jazyk 188

Veksláctví ve světle dobové legislativy 190

- Ohrožení devizového hospodářství a pašování 194
- Spekulace – od tuzexových poukázek
ke spotřebnímu zboží 196
- Příživnictví 200

Od policejních manévrů po „klid na práci“. Potírání veksláctví a jeho limity 202

- Veřejná bezpečnost 205
- Státní bezpečnost a její zájmové pole,
odbor vnitřní ochrany 215
- Pohled mimo bezpečnostní složky: patroni a klienti 223

Specifika a úskalí vyšetřování	228
Vnější impulsy: vládní a stranický pohled	233
„VEXL“ tým	239
Tresty	242
Snaha o systémové řešení?	245
Skutečné dopady veksláctví	248

Obraz veksláka ve veřejném prostoru a postoje čs. obyvatelstva k problematice veksláctví 252

Veksláci na stránkách dobového tisku	254
„Přestavbová publicistika“ – o tématu v nových intencích	260
Osvojený obraz?	262
Bony a klid a další produkce – veksláci v populární kultuře pozdního socialismu	270
Mezi odsuzováním a adorací	278

Veksláci po roce 1989 280

Privatizace a podnikatelské prostředí devadesátých let	287
Vlastní narativy	294

Závěr 296

Přílohy 306

Seznam pramenů a literatury	314
Jmenný rejstřík	329
Seznam použitých zkratk	331
Seznam vyobrazení	332
Summary	334
Poděkování	335

**„Až bude ke koupi
ptakopysk či mamut,
zas mi ho vykoupí
ten, kdo má dost valut“**

Petr Zavoral, *Dikobraz*, 1989

Vladimír Birgus, Ostrava,
1989. Zdroj: soukromý archiv
Vladimíra Birguse

„Trnem v oku poctivých Pražanů je již po dlouhou dobu tzv. veksláctví. Poctivě lidí rozhořčuje, že kdejaký tzv. vekslák svým způsobem života je v podstatě výsměchem poctivě pracujícímu člověku. Po mnoha kritikách tohoto jevu se dosud však v podstatě vůbec nic nestalo. Říkáme otevřeně, že morální škody způsobené tímto projevem jsou velmi závažné a je třeba vážně promýšlet, jak tuto situaci vyřešit.“¹

Tato slova zazněla na jaře roku 1988 na konferenci Městského výboru Komunistické strany Československa v Praze v referátu Miroslava Štěpána, tehdejšího tajemníka zdejší stranické organizace. Ostře kontrastovala s typickým výčtem úspěchů v oblasti průmyslové a zemědělské výroby, bytové výstavby a dalších témat, který se stal v průběhu let pevnou, ritualizovanou součástí stranických projevů. Přestože podle Štěpána existence veksláků znamenala „výsměch poctivě pracujícímu člověku“², přiznal zároveň jedním dechem, že dosavadní postup státu proti nim nepřinášel kýžený efekt. Jeho slova potvrdil i další řečník, jenž na městské konferenci vystoupil: Bohumil Carda, náčelník Správy Sboru národní bezpečnosti hlavního města Prahy a Středočeského kraje.³ V projevu k bezpečnostní situaci na území hlavního města označil veksláky za jeden „z nejzávažnějších problémů, které v Praze máme“.⁴ Na jednu stranu hovořil o tom, kolik osob zabývajících se machinacemi s valutami a tuzexovými poukázkami či zahraničním zbožím figurovalo v policejních evidencích, kolik jich policie „realizovala“ a jaké hodnoty dosahovalo zabavené zboží. Na druhou stranu podobně jako šéf pražských komunistů byl v závěru svého vystoupení nucen sebekriticky konstatovat, že za poslední roky se situace v této oblasti nijak výrazně nezlepšila.

V reakci na závěry městské konference z května 1988 vznikl v Praze speciální policejní tým, který měl překupníky účinněji potírat. Přestože zpočátku slavil útvar dílčí úspěchy a na určitou dobu se represivním složkám podařilo vytlačit devizovou kriminalitu z ulic pražské metropole, nakonec se ukázalo, že problém má mnohem hlubší kořeny. Ve skutečnosti patřili lidé, o nichž Štěpán a Carda mluvili, ke státněsocialistickému Československu stejně nerozlučně jako brigády socialistické práce, prvomájové průvody či televizní noviny referující o tom, kolik tun oceli vyrobily v poslední pětiletce zestátněné ocelárny. Ačkoli na první dojem veksláci působili jako ztělesnění všech hodnot, které se neslučovaly se „socialistickým způsobem života“, jejich vzestup měl

1 Archiv hlavního města Prahy (dále jen AHMP), f. NAD 1498, Komunistická strana Československa – městský výbor Praha, Městská konference KSČ, 14.–15. 5. 1988, fascikl č. 19, inv. č. 22, Protokol konference pražské stranické organizace konané ve dnech 14. a 15. května 1988. Zpráva městského výboru KSČ v Praze „Cestou přestavby za důsledné splnění závěrů XVII. sjezdu KSČ v pražské stranické organizaci“ přednesená soudruhem Miroslavem Štěpánem.

2 Tamtéž.

3 Zkraje 90. let se oba funkcionáři sešli v soudní síni, ovšem každý v poněkud jiné roli. Štěpán stanul před soudem jako obžalovaný kvůli své roli v násilném potlačování demonstrací z konce 80. let a Carda jako hlavní svědek, který proti Štěpánovi v této záležitosti svědčil. Viz ŠTĚPÁN, Miroslav: *Zpověď vězně sametové revoluce*. Grafit, Praha 1991, s. 122–137.

4 AHMP, f. NAD 1498, Komunistická strana Československa – městský výbor Praha, Městská konference KSČ, 14.–15. 5. 1988, fascikl č. 19, inv. č. 22, Protokol konference pražské stranické organizace konané ve dnech 14. a 15. května 1988. Zpráva městského výboru KSČ...

vlastní racionalitu a odrážel trendy, které se pro československou společnost a ekonomickou soustavu před rokem 1989 jevíly jako symptomatické.

Přesuňme se nyní v čase z pozdních osmdesátých let do roku 2009, kdy se tehdejší prezident ČR Václav Havel v rozhovoru pro Bloomberg zamýšlel nad vývojem, kterým česká společnost během dvaceti let od pádu komunismu prošla. Jednou z otázek byl Havel vyzván k tomu, aby definoval, co pro něj v postkomunistické etapě představovalo největší zklamání a v čem se nakonec vývoj po roce 1989 nejviditelněji vzdaloval od jeho očekávání: „*Hlavně možná málokdo z nás tušil, jak se rychle otevřou dveře těm všem mafjánům a těm, kterým se říkalo za komunismu veksláci, z nichž jsou dneska milionáři a miliardáři, že. Do jisté míry se dalo předvídat, že ať budou ty zákony sebelepší, tak že si najdou takovíto lidé skulinky a že ty managementy těch komunistických fabrik, vesměs velmi pragmatické, se okamžitě přeorientují a nenápadně si zprivatizují fabriky, kde dříve vlády, že. Tohle všechno se do jisté míry dalo předvídat, ale ukázalo se to být horší, než asi kdokoli předvídal.*“⁵ Ve stejném roce jako citovaný rozhovor s Václavem Havlem vyšly knižní paměti bývalého prominentního politika Komunistické strany Československa Lubomíra Štrougala. I někdejší předseda federální vlády ze 70. a 80. let, který během listopadu 1989 stál na straně odcházejících vládnoucích elit, připomenul veksláky v podobně kritickém tónu jako Havel: „*Měli jsme, docela zbytečně, Tuzex a veksláky. Tuzex odvál čas, veksláci zůstali a nesmírně se za kapitalismu rozmnožili a rozlezli. Do státní správy, snad údajně i do parlamentu, na všechna místa, kde se dá ze státních a veřejných prostředků cosi za levný peníz „výhodně“ získat.*“⁶

Kdo byli lidé, o kterých komunističtí politici i tehdejší sdělovací prostředky referovali jako o „trnu v oku“ poctivých obyvatel Prahy⁷ a k nimž se kriticky vyjadřují zástupci předrevolučních i porevolučních politických elit ještě mnoho let po listopadu 1989? Odpověď na tuto zdánlivě jednoduchou otázku je ve skutečnosti jednou z hlavních ambicí této knihy. Ta si klade za cíl komplexně zmapovat svébytnou vrstvu veksláků a principy, na nichž fungovala. Neposkytuje však pouhý vhled do samotné komunity překupníků, zabývá se zároveň celkovým ekonomickým a společenským systémem, který umožnil rozkvět veksláctví. Černý trh s bonovými poukázkami, cizími měnami a pašovaným zbožím byl někdy více, někdy méně viditelným důsledkem širších hospodářských, sociálních a v neposlední řadě i politických jevů, které pro něj utvářely ve státněsocialistickém Československu příznivé podhoubí. Vedle toho se kniha zaměřuje i na reakci čs. státu na problematiku veksláctví a na to, jaký „otisk“ ve společnosti státního socialismu, ale i v pozdější éře zanechalo.

5 *Knihovna Václava Havla*. Přepis rozhovoru Václava Havla pro Bloomberg (uveřejněno 17. června, opravené znění 18. června 2009).

6 ŠTROUGAL, Lubomír: *Paměti a úvahy*. Epoque, Praha 2009, s. 342.

7 Důrazněji proti vekslákům! *Rudé právo*, 9. srpna 1988, s. 1. Dále *Archiv České televize*, Televizní noviny (vysíláno 13. 8. 1988).

Zde se tedy nabízí ještě jedna klíčová otázka, která se svým způsobem rovněž váže k výroků Václava Havla i Milošava Štěpána: Proč se zrovna veksláci – a chceme-li, i určitý étos veksláctví – u nás dokázali tak pevně zabydlet nejen před listopadem 1989, ale i po něm?

Pokud bychom měli na tomto místě „poodkrýt karty“ a uvést centrální argumentační linii, po které se kniha vydává, zněla by takto: Veksláci nebyli pouze nechtěným vedlejším efektem strukturálních specifik čs. společnosti v éře státního socialismu, stali se sice oficiálně odsuzovaným, zato v některých ohledech efektivním ekonomickým partnerem pro vládnoucí vrstvy. Ty naopak částečnou tolerancí veksláctví, které na jedné straně překračovalo tehdejší legislativu, ale na straně druhé přinášelo potřebné „tvrdé měny“ a další výhody, vykazovaly velkou dávku pragmatismu. Skutečnost, že československý stát v některých ohledech spoléhal na de facto kriminální vrstvy, pak vede k otázkám, do jaké míry byl „silný“ či „slabý“, proč musel sahat k podobným kompromisům a jaké měl priority.

Členění knihy a základní pojmy

Tato kniha není koncipována jako chronologický sled „dějin veksláctví“, spíše je uspořádána podle klíčových témat. První kapitola přibližuje obecnější společenské a ekonomické podmínky, jež umožnily vznik vrstvy veksláků. Zaměřuje se na vznik konzumní společnosti a masové spotřeby v prostředí socialistických diktatur, vývoj sociální politiky s akcentem na růst životní úrovně a též potíže s naplňováním příslibů v této sféře, vedoucí k rozvoji různých neformálních ekonomických strategií. Úvodní kapitola si také všimá symbolické role Západu, resp. jeho obrazu v očích většinové československé společnosti. Představy spojené s „imaginárním Západem“ měly totiž neoddiskutovatelný vliv na konzumní preference a na ideje o „správném“ životním standardu.

Tyto představy do velké míry spoluutvářel podnik zahraničního obchodu Tuzex, kterému se věnuje druhá kapitola. Jednalo se o podnik, jehož smyslem bylo odčerpávání cizích měn skrze prodej zahraničního a v menší míře též domácího „exportního“ zboží. Vysvětlení zrodu fenoménu veksláctví by nebylo úplně bez přiblížení role a významu Tuzexu, který představoval v rámci centrálně řízeného hospodářství v podstatě protisystémový prvek.

Třetí kapitola mapuje každodenní praxi veksláků. Sleduje, z jakého prostředí se rekrutovali, a ukazuje základní principy, na nichž stála rozvětvená komunita organizovaných překupníků. Tu vytvořili pouze pouliční prodejci valut a poukázek, kteří dnes nejvíce rezonují v kolektivní paměti ve vztahu k období státního socialismu, ale měla více navzájem provázaných rovin. Ke klíčovým bodům zde patří podoby nelegálních obchodních sítí, způsoby, jakými

vznikaly a jakými se udržovaly, mocenské vztahy a hierarchické struktury (včetně určité taxonomie překupníků), které se v komunitě překupníků utvářely.

Čtvrtá kapitola ukazuje široký záběr komodit, s nimiž veksláci obchodovali. Postupně jsou představeny mechanismy pokoutné směny tuzexových bonů, valut a pašovaného zboží. Zde se výklad zaměřuje na rozkrytí toho, jak probíhaly konkrétní obchody, jakým způsobem byly stanovovány a obhajovány ceny bonů a v jakých úrovních se pohybovaly černé kurzy valut. Kromě sortimentu a cen jsou zmapovány i cesty, kterými se do Československa určité zboží dostávalo, a strategie s tím spojené.

Na rozbor nelegální „živnosti“ a výnosného artiklu navazuje pátá kapitola, pojednávající o životním stylu veksláků; jejich konzumní preference, životní úroveň a způsoby trávení volného času byly v kontextu socialistického Československa v některých směrech velmi specifické. Důraz je zde kladen na otázky, v čem se lišil od životního stylu (a rytmu) většinového obyvatelstva, jaké rituály a vzorce chování se uvnitř vekslácké komunity uchytily, jak naopak ona vyzařovala navenek a v jakých „souřadnicích“ čs. společnosti se před rokem 1989 nacházela.

Šestá kapitola analyzuje dobovou legislativu, jež postupně vymezovala základní právní aspekty „devizové trestné činnosti“, spekulativního prodeje bonů a spotřebního zboží. Kromě rozboru jednotlivých částí trestního zákona a dalších normativních předpisů sleduje i meziresortní diskuse, do nichž zasahovala vedle justice i dílčí ministerstva a samotná komunistická strana. Argumentuje, že jednání jednotlivých resortů a státních orgánů určovaly pragmatické motivy a preferovaný „měkký postup“ měl podstatný vliv na postih příslušných forem kriminality v praxi. Vedle teoretičtějších diskusí na úrovni nejvyšších státních orgánů se pod drobnohledem ocitá i přístup represivního aparátu k celé problematice.

Na legislativní rámec tak navazuje sedmá kapitola, pojednávající o bezprostředním potírání veksláků a jejich obchodů. Zabývá se otázkou, které konkrétní složky se na veksláctví zaměřovaly, a ukazuje, že formy vzájemného potýkání oscilovaly mezi represí a v podstatě tichou tolerancí. Rovněž se zaměřuje na reálné dopady veksláctví na československou ekonomiku a na možnosti systémového řešení tohoto druhu kriminality, které se objevovaly na konci osmdesátých let, ať již v souvislosti s právním postihem „neoprávněného obohacování“, či s postupy v oblasti měnové politiky. Zároveň ale popisuje i celou řadu systémových překážek, jež případným radikálnějším opatřením stály v cestě.

Fenomén veksláctví neušel v socialistickém Československu pozornosti státem řízených sdělovacích prostředků. Osmá kapitola mapuje dobový obraz veksláctví, který se stát snažil předkládat veřejnosti. Ptá se po tom, s jakými pojmy a postupy se budování oficiálního obrazu nelegální směny v průběhu

času pojilo a zdali v zobrazování veksláctví docházelo ke znatelnějším změnám. Zároveň dokládá, že tento obraz si dílčí segmenty společnosti osvojovaly „po svém“ a s různou intenzitou.

Ačkoli pozornost autora je upřena především na období před rokem 1989, pokouší se – i přes omezenost porevoluční pramenné základny – překročit období státního socialismu. Devátá a zároveň poslední kapitola načrtává osudy komunity překupníků s bony a valutami po roce 1989 a možnosti adaptace těchto vrstev na nové politické a ekonomické klima. Snaží se dát odpověď na to, v jakých liniích se projevovaly (dis)kontinuity mezi obdobími předchozím a dobou, kdy se etabloval nový společenský řád. S kontinuitami a zlomy úzce souvisí otázka, do jaké míry se vrstvy bývalých překupníků dokázaly prosadit jako část nových ekonomických a politických elit polistopadové doby.

Na začátku každé historické práce je vhodné představit hlavní pojmy, se kterými se v textu dále operuje. Takový krok má svůj význam nejen směrem k vědecké obci, ale může poskytnout lepší orientaci čtenářům z řad širší veřejnosti, zejména mladším generacím. Ti dříve narození si s sebou nesou vlastní vzpomínky na období před rokem 1989 a (často i na základě osobních zkušeností) na veksláky a pokoutné shánění tuzexových bonů. Naopak mladší čtenáři takovou zkušenost mít nemohou, a osvětlení základních termínů tak pro ně může být užitečné. Pro následující výklad hrají ústřední roli tyto pojmy: a) *vekslák*, b) *veksláctví* jako pojem zastřešující činnost (nejen) této komunity a také c) *stínová ekonomika* a d) *černý trh* jako svěbytné pole působnosti.

Ad a) Termín *vekslák* vznikl z německého slovesa *wechseln* (měnit, směňovat). Z němčiny přejatý pojem *veksl* (či *vexl*) byl v českém jazyce používán již mnohem dříve jako synonymum pro směnu. Pejorativní zabarvení získal *veksl* jako výraz pro ilegální směnu v období státního socialismu. Samotné slovo *vekslák* (někdy rovněž *vexlák*, méně často pak i *vekslíř* či *vekslař*) vzniklo jako novotvar pro označení osob, které tuto činnost provozovaly. Původ slova souvisel s tím, že pouliční směnárníci obvykle oslovovali (západo)německé turisty formulkou „*Wollen Sie Geld wechseln?*“ (v překladu „*Chcete směnit peníze?*“). O tom, že výraz *veksl* a z něj odvozená slova ve smyslu kšeftování s valutami a poukázkami vešly do obecného povědomí v období normalizace, svědčí i stať jazykovědkyně Ivany Bozděchové z kraje devadesátých let. Na základě rozboru slovníkových hesel a dalších pramenů ukazuje, že v šedesátých a počátkem sedmdesátých let nesl germanismus *veksl* význam např. směny, výhybky na dráze či stezky používané zvěři v přírodě. Naopak v době, kdy autorka stať psala, dle ní primárně odkazoval na „*nelegální, nezákonný prodej cizích valut nebo tuzexových poukázek (zvaných bony) za ně vydávaných*“.⁸ Původně se termín *vekslák* zřejmě vyskytoval přímo v kriminálním prostředí a v jazyce bezpečnostních složek. Vzhledem k tomu, že se trestná činnost

8 BOZDĚCHOVÁ, Ivana: O vekslu. *Naše řeč*, 1990, roč. 73, č. 2, s. 105–108.

spojená s valutovými machinacemi a prodejem bonů postupem času pevně zabýdla ve státněsocialistickém Československu, přešel tento pojem i do obecného povědomí a byl používán většinou společností: „*Já si myslím, že to spíš používali lidi zvenčí. Já si nepamatuju, že bysme se takhle nazývali mezi sebou. Myslím si, že ty lidi zvenčí to spíš používali jako hanlivě, protože ty, co o nich chtěli smýšlet hanlivě, tak to asi tak prostě používali.*“⁹

Šíří pojmu *vekslák*, resp. jaké další významy s ním byly spojovány, lze demonstrovat pomocí dobového tisku, konkrétně na dvou článcích z *Rudého práva* z let 1985 a 1986. První z nich definuje *veksláky* jako osoby, „*kteřé se snaží nakupovat za naši vnitřní měnu platidla některých kapitalistických států a takto získané zahraniční valuty potom buď přímo prodávat dalším osobám, nebo je měnit za odběrní poukazy Tuzexu a ty – opět se ziskem – prodávat dál občanům.*“¹⁰ Druhý text, z března 1986, ukazuje o něco pestřejší škálu jejich činnosti: „*To, co někdy vidíme například na pražských ulicích, je jen vnější jevová stránka. Jednoduchá rovnice – nákup valut – směna za tuzexové poukázky – prodej a zisk – se zejména v posledních několika letech stala daleko promyšlenější, ale také výnosnější. Valuty, které spekulanti od cizinců nakupují, jsou nelegálně vyváženy zpět do zahraničí a k nám se za ně vrací zboží – auta, videosoupravy atd. – formou „darů“. Teprve ty jsou se značným ziskem prodávány.*“¹¹ Po širší definici sáhnul i již zmíněný Bohumil Carda. *Veksláky* charakterizoval jako osoby, s nimiž byla spjata „*machinace s valutami a tuzexovými poukázkami nebo se zahraničním zbožím.*“¹² V užším slova smyslu se tedy pojem *vekslák* vžil především pro obchodníky s valutami a tuzexovými bony, ale používal se posléze i v souvislosti s dalšími pokoutnými aktivitami. Tyto dvě roviny potvrzuje zpětně i jeden z pamětníků spjatých se světem *vekslu*: „... *neviděl bych to jako takovej titul, protože jak jsem řekl, většinou se člověk zaobíral více věcmi v tomhle oboru „nákup-prodej“, než byl nákup a prodej peněz. Samozřejmě „veksl“ jako směna se může říct u jakéhokoliv zboží. Ale myslím si, že tahle terminologie v týchle době patřila lidem, který hlavně dělali s penězma.*“¹³ Vzhledem k provázanosti dílčích aktivit se i autor této knihy přiklání k širšímu pojetí pojmu *vekslák*. Všimá si tak nejen směnářenské činnosti, ale i obchodování s dalšími komoditami.

Ad b) *Překupníky*, kteří se před rokem 1989 věnovali nelegální směně intenzivně a často v rámci organizovaných struktur, lze s trochou nadsázky

9 HAVLÍK, Adam: *Veksláci*. In: VLADIMÍR 518 a kol.: *Kmeny 0. Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Yinachi a Bigg Boss, Praha 2013, s. 644.

10 KVĚTENSKÝ, Vítězslav: Pozor na „veksláky“! *Haló sobota*, příloha deníku *Rudé právo* č. 25, 22. června 1985, s. 12.

11 WALTER, Karel: Jak si došlápnout na „veksláky“. *Beseda s pracovníky Federální kriminální ústředny. Rudé právo*, 3. března 1986, s. 3.

12 AHMP, f. NAD 1498, Komunistická strana Československa – městský výbor Praha, Městská konference KSČ, 14.–15. 5. 1988, fascikl č. 19, inv. č. 22, Protokol konference pražské stranické organizace... příspěvek s. Bohumila Cardy. Stejnou definici podal i v rozhovoru pro *Rudé právo* několik měsíců po městské konferenci. Viz *Důrazněji proti vekslákům!*..., s. 1.

13 HAVLÍK, Adam: *Veksláci*. In: VLADIMÍR 518 a kol.: *Kmeny 0*, s. 645.

označit jako „veksláky z povolání“. V československé společnosti ovšem existovaly celé skupiny obyvatel, jež měly díky svému postavení možnost podílet se na podobných obchodech, byť obvykle v menším měřítku a méně soustavně. Na černém trhu tak participovali lidé z rozličných sociálních vrstev, jejichž společným znakem byl přístup k valutám, resp. k odběrním poukazům určeným k nákupu v prodejnách Tuzexu. Veksláctví proto nebylo omezeno čistě na užší skupinu profesionálních směnárníků, ale stalo se rozšířenější *sociální praxí*¹⁴, po které sahali v případě potřeby i další aktéři. Pojem *veksláctví*, k němuž se autor vztahuje, není zpětně aplikovaným neologismem. Jedná se rovněž o pojem, jenž se ve veřejném prostoru objevoval již před rokem 1989.¹⁵

Ad c) Kromě pojmů *vekslák* a *veksláctví* se zde k analytickým pojmům řadí také *černý trh*. V současné historiografii věnující se hospodářským a sociálním dějinám socialistických diktatur je pojem nezřídka používán, ovšem mnohdy bez preciznějšího vymezení. V této knize označuje koncept černého trhu ne-regulovaný obchod s nedostatkovým zbožím (v našem případě s tuzexovými poukázkami, některými druhy spotřebního zboží, valutami atd.) či službami (např. prostituce), které prodávající, obvykle členové organizovaných skupin, nabízejí za neoficiální, spekulativní ceny. Jejich činnost měla dle platné legislativy protiprávní charakter.¹⁶

Ad d) S množinou, jež zahrnuje černý trh a další neformální ekonomické aktivity, je spojována celá řada konceptů (*šedá zóna*, *stínová ekonomika*, *druhá ekonomika*, *paralelní ekonomika*, *skrytá ekonomika*, *neformální ekonomika*, *podzemní ekonomika* atd.). Pokud bychom hledali jejich společný jmenovatel, mohli bychom jej vyjádřit takto: zahrnují obvykle výrobní činnost, služby či obchod se zbožím, které jsou provozovány za účelem zisku (peněžního či materiálního) mimo formalizované instituce (s vědomím, že se nacházejí mimo rámec platných právních předpisů) a které nejsou započítány do hrubého národního produktu.¹⁷ Pro potřeby této knihy zvolil autor pojem *stínová ekonomika*. Přednost dostal před příbuznými koncepty *druhé ekonomiky*¹⁸ či *paralelní ekonomiky*, a to z toho důvodu, že s sebou nesou riziko jakéhosi

14 HASLANGER, Sally: What is a Social Practice? In: O'HEAR, Anthony (ed.): *Metaphysics*. Royal Institute of Philosophy Supplement, Vol. 82. Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 231–247.

15 Škody z trestných činů za čtvrt miliardy korun. Údaje o loňské hospodářské kriminalitě. *Rudé právo*, 6. dubna 1989, s. 2. Co odporuje socialistické morálce. *Rudé právo*, 23. října 1989, s. 1.

16 Aron Katsenelinboigen rozlišuje různé „odstíny“ trhů v SSSR, od těch legálních (rudý trh) až po ilegální, kde uvádí hnědý trh a poté černý trh, který je doménou profesionálních překupníků, jejichž počínání je v očích státu vnímáno jako kriminální. KATSENELINBOIGEN, Aron: “Coloured Markets in the Soviet Union”. *Soviet Studies*, 1977, Vol. 29, No. 1, 1977, s. 62–85.

17 „Auf Gewinn ausgerichtete Produktions-, Handels- oder Dienstleistungstätigkeit (mit oder ohne Geld) [...] die außerhalb der formalisierten Institutionen (und im Bewusstsein dessen, dass sie abseits der geltenden rechtlichen Bestimmungen stattfindet) ausgeübt wird und im Bruttosozialprodukt (BSP) nicht mit eingeschlossen ist.“ KOCHANOWSKI, Jerzy: *Jenseits der Planwirtschaft. Der Schwarzmarkt in Polen 1944–1989*. Wallstein Verlag, Göttingen 2013, s. 10.

18 K pojmu *druhá ekonomika* např. LOS, Maria: *The Second Economy in Marxist States*. Palgrave Macmillan, New York 1990, s. 2–4.

binárního zjednodušení.¹⁹ Evokují totiž dojem zcela paralelních, na sobě nezávislých hospodářských systémů existujících vedle sebe. Ve skutečnosti byly obě sféry jakýmsi spojenými nádobami: *druhá ekonomika* byla s tou „první“ těsně spjata, vyrůstala z ní a hranice mezi oběma byly v některých ohledech spíše rozostřeny nežli pevně načrtnuty. Velmi zřetelně se tento moment projevuje v případě podniku Tuzex a kriminality na něj navázané.

Pramenná základna, časové a prostorové vymezení

Původním záměrem bylo vystavět pramennou základnu především na rozhovorech s pamětníky, bývalými veksláky. Od tohoto plánu musel autor ustoupit, protože se nepodařilo sehnat relevantní vzorek narátorů, kteří by byli ochotni se o své vzpomínky podělit. Mnohdy se nepodařilo získat ani kontakt na osoby, které před rokem 1989 „vekslovaly“. Perspektiva samotných aktérů tak zatím zůstává do určité míry nezmapována. Přestože kniha nečerpá primárně ze vzpomínek samotných veksláků, není jejich vlastní úhel pohledu zcela opomenut. Kromě několika rozhovorů reflektuje text i písemně zachycené prožitky pamětníků. Sporadicky se takové vzpomínky objevují v tisku nebo v pracích investigativních novinářů, kteří se zabývají především kauzami spojenými s organizovaným zločinem devadesátých a nultých let. Tyto informace doplňují memoárovou literaturu několika osob, jež se před rokem 1989 pohybovaly v oblasti černého trhu a později se k této životní etapě vrátily ve svých vzpomínkách.

Ačkoli prvotní záměr postupovat metodou orální historie a prameny vytvářet ve spolupráci s pamětníky nevyšel,²⁰ povedlo se k práci shromáždit velké množství pramenů písemné povahy, především dokumentů vzniklých v prostředí předlistopadových bezpečnostních složek. „Devizová trestná činnost“, pokud použijeme dobový slovník, spadala do gesce jak Veřejné bezpečnosti, tedy uniformované policie, tak i Státní bezpečnosti. Také zde se vyskytuje jistá nevyrovnanost, pokud jde o zachovalost pramenů. Řada spisů ministerstva vnitra k jednotlivým osobám, případům či problematikám byla, zejména na přelomu osmdesátých a devadesátých let, částečně nebo zcela skartována.²¹ Přesto lze na základě dostupných materiálů poměrně přesně

19 Např. historik Milan Otáhal pracuje vedle pojmu *stínová ekonomika* také s pojmem *černá ekonomika*. Tím ovšem zaniká jasnější distinkce mezi černým trhem a stínovou ekonomikou, do které spadal. Viz OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969–1989...*, s. 52.

20 Neochotu bývalých veksláků a reprezentantů „zelinářské lobby“ dělit se o své vzpomínky zmiňují i autoři monografie mapující metodou orální historie různé profesní skupiny v období normalizace. Viz VANĚK, Miroslav: „Jak jsme budovali socialismus a potom kapitalismus, tak jste to mysleli?“ Profesní osudy hospodářských elit v době tzv. normalizace a na počátku transformace. In: VANĚK, Miroslav – Lenka KRÁTKÁ (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Karolinum, Praha 2014, s. 182.

21 Bíže k této vlně skartací viz ZÁČEK, Pavel: „Můžou přijít, jsme hotovi...“. Tzv. Lorencova skartace z prosince 1989 v dokumentech. *Paměť národa*, 2004, č. 0, s. 28–41.

vykreslit strategie pokoutných překupníků s tuzexovými poukázkami a dalším atraktivním zbožím, stejně jako postupy tajné policie²² či příslušníků Veřejné bezpečnosti. Při shromažďování materiálu k jednotlivým překupníkům postupoval autor metodou tzv. sněhové koule: na začátku měl k dispozici několik jmen, dohledaných v memoárové literatuře, v internetových člancích a dalších zdrojích. Archivní materiály k jednotlivým vekslákům posléze získával na základě lustrací v Archivu bezpečnostních složek. V předložených svazcích se pak objevovala i další relevantní jména, jež poté rovněž procházela systémem lustrací. Tím vznikl základní korpus, čítající několik desítek svazků různého charakteru.²³ Vedle svazkové agendy vychází kniha i z pramenů vztahujících se k různým bezpečnostním akcím, ze statistických přehledů a rozborů trestné činnosti, z materiálů tehdejší Inspekce ministra vnitra, z dokumentů vzešlých z jednání představitelů ministerstva ve věci veksláctví a z dalších pramenů vzniklých činnostmi bezpečnostních složek.

Důležitou část shromážděných pramenů tvoří archiválie spjaté s podnikem zahraničního obchodu Tuzex. Zahrnují podrobné rozборы jeho hospodaření za jednotlivé roky, ale i porady generálního ředitele, tajné spisy či katalogy tuzexového zboží. Zachovalost materiálů z jednotlivých dekád je sice kolísavá, ovšem i přes torzovitost pramenů pro některé roky lze alespoň stručně osvětlit vývoj podniku od jeho založení na konci padesátých let do přelomu osmdesátých a devadesátých let. Kromě písemností vzniklých činnostmi bezpečnostních složek a materiálů souvisejících s Tuzexem čerpá kniha i z dokumentů trestněprávních. Můžeme zmínit např. spisy Generální prokuratury ČSSR, rozsudky z oblasti hospodářské kriminality z osmdesátých let, které poskytl na vyžádání Obvodní soud pro Prahu 1,²⁴ dobové odborné publikace z oblasti trestního práva, devizového hospodářství a kriminalistiky či statistické přehledy vztahující se k hospodářským deliktům. Perspektivu komunistické strany ke zkoumané problematice dokresluje materiály Ústředního výboru KSČ, vládní rovinu pak osvětlují různá usnesení, tematizující hospodářskou kriminalitu a její rozličné formy. Pro knihu se podařilo zpřístupnit i menší výsek materiálů ministerstva financí a písemnosti vzniklé činnostmi tehdejších celních orgánů.²⁵

22 K problematice svazků tajné policie a k možnostem jejich interpretace viz VERDERY, Katherine: *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police*. Central European University Press, Budapest 2014.

23 Použité materiály nakonec zahrnují přes 30 svazků různého typu, mj. kontrarozvědné svazky Státní bezpečnosti, svazky tajných spolupracovníků, objektové svazky a další. Celkový počet prostudovaných svazků však byl vyšší než sto.

24 Na vlastní náklady autora poskytl Obvodní soud pro Prahu 1 rozsudky z let 1983, 1987 a 1988 týkající se vybraných paragrafů hospodářské kriminality.

25 Co se týče jednotlivých ministerstev, byly pro potřeby této práce zpřístupněny např. materiály Ministerstva financí ČSSR sledující diskuse z devizově-trestné oblasti. Drtivá většina archivních materiálů ministerstev financí či zahraničního obchodu však zůstává nezpracována. Jejich studium by v budoucnu mohlo doplnit či revidovat poznatky, které se objevují v tomto textu, ať již ke spolupráci resortů v otázce veksláctví, či podniku zahraničního obchodu Tuzex. Podobně tomu je i u materiálů orgánů celní kontroly. Zde se autor dosud soustředil na Západočeský kraj, vzhledem k jeho společné hranici se Spolkovou republikou Německo.

Vzorek prostudovaných textů, které se týkají promluv o veksláctví, tvoří především články z *Rudého práva*, před rokem 1989 deníku s nejvyšším nákladem v Československu. Dále jde o satirický časopis *Dikobraz*: vzhledem k jeho povaze se analýza soustředí nejen na texty, ale i na vizuální materiály. Pokud na kreslené vtipy a karikatury, v nichž vystupují pokoutní překupníci valut, bonů či digitálních hodinek, nahlédneme z perspektivy sémiotiky, lze je vnímat jako plnohodnotné systémy znaků, jež měly pro vytváření obrazu veksláka neméně podstatný význam jako dobové texty.²⁶ Mezi vybranými periodiky nechybí ani *Mladý svět*, jenž na konci osmdesátých let platil za „pokrokové“ periodikum, kde se objevovaly poměrně otevřené a kriticky zaměřené texty k aktuálním společenským otázkám. Dobové představy o veksláctví se nepromítaly pouze v novinových článcích, na stránkách humoristických časopisů či v televizních reportážích a debatách. Téma valutových machinací a obchodu s tuzexovými poukázkami se odráželo i v tehdejší populární kultuře. Zkoumaná oblast se dočkala zpodobnění nejen ve filmech či televizních seriálech, ale i v beletrii nebo populární hudbě: literární dílo spisovatele Pavla Frýborta, s odstupem času až obskurně působící televizní skeče Karla Šípa či videoklipy vzniknuvší na poli československé popmusic mají dnes pro badatele vlastní výpovědní hodnotu. U dobové tvorby samozřejmě nespočíval prvotní záměr (na rozdíl od historických prací) v co možná nejpřesnějším, faktograficky podloženém popisu. Do popředí se dostávají v různé míře jiné prvky: zábava, umělecká licence či snaha artikulovat společenskou kritiku (zejména v osmdesátých letech byl u představové tvorby silněji přítomný étos „nastavování zrcadla“). S tímto vědomím není předlistopadová umělecká či popkulturní produkce²⁷ autorem nekriticky přejímána jako „neproblematický“ historický pramen. Pro popis některých praktik se tyto prameny nicméně ukazují jako přínosné, zvláště pokud jsou doplňovány nebo samy doplňují jiné typy materiálů či je konfrontují. Hodnověrnost jednotlivých pokusů zachytit nežádoucí jevy, jako bylo veksláctví, na stránkách knih či filmových scénářů přirozeně ovlivňovali jejich vlastní tvůrci. Někteří z nich náměty čerpali „z první ruky“, z prostředí, o kterém psali či točili. Například dnes všeobecně známý film Víta Olmera *Bony a klid* podle scénáře Radka Johna některé praktiky veksláckého světa zobrazuje poměrně věrně. Snímek z roku 1987 sleduje peripetie mladíka z okresního města, který se stane členem organizované party překupníků působící v Praze. K autenticitě filmu, kterou zpětně kvitují i někteří bývalí veksláci, přispěla i skutečnost, že John sbíral materiály přímo v „terénu“, tedy v prostředí, kde se tito lidé pohybovali.²⁸

26 Srov. BARTHES, Roland: *Mytologie*. Dokořán, Praha 2004.

27 Fenomén veksláctví se odráží např. i v televizní či knižní produkci 90. a „nultých“ let, ovšem tato práce ji ponechává stranou.

28 Viz *Film o filmu: Bony a klid* (2010, režie Pavel Křemen). Podobný přístup „z první ruky“ k tematice černého obchodu měli i někteří autoři československých kriminalistických novel, rekrutující se i z řad zaměstnanců ministerstva vnitra.

Interpretační specifika se pojí i k autobiografickým dílům, rozkročeným ze své povahy vždy mezi fikcí a historií.²⁹ Dosud početně skromnější paměti bývalých překupníků obsahují identické prvky jako jakákoliv jiná životopisná díla. Odráží se v nich snaha interpretovat vlastní minulost ve vztahu k dnešku, s tím související zveličování či naopak zlehčování vlastních skutků, jejich zpětná obhajoba atd. Ačkoli nám autobiografie stejně jako rozhovory s pamětníky říkají pouze to, co nám chtějí říct jejich vlastní autoři (případně narátoři) a představují vždy osobitý pohled na minulost, podobně jako třeba předlistopadová literární fikce, ukazují se jako užitečný materiál pro osvětlení dílčích rysů veksláctví.

Časově se kniha snaží v hrubých obrysech pokrýt období zhruba od druhé poloviny padesátých let 20. století, kdy se v Československu a v celém východním bloku odehrávaly podstatné změny v oblasti masové spotřeby a konzumních zvyklostí obyvatel, dané novým, poststalinským směřováním. Největší důraz je ovšem kladen na období sedmdesátých a osmdesátých let, kdy byli veksláci již pevnou součástí každodenního života a toto téma rezonovalo více i ve veřejném prostoru. Zároveň se v normalizační éře znatelněji projevovala i určitá dynamika v oblasti potýkání se s problémem „devizové trestné činnosti“ ze strany státu. Sedmdesátá a osmdesátá léta jsou zde zkoumána důkladněji i ze zcela praktických důvodů: pro tento časový výsek se jednoduše dochoval obsáhlejší soubor relevantních pramenů. Původním záměrem bylo zpracovat pouze období do roku 1989. Nakonec se ukázalo, že pro vykreslení úplnějšího obrazu veksláctví a jeho „odkazu“ bude přínosné zařadit i kapitolu přesahující chronologicky do let devadesátých a vzhledem k některým kontinuitám až do současnosti. Snad tato „nadstavba“ přispěje k lepšímu pochopení některých rysů současné české společnosti a ke kritickému dialogu o nich.

Teritoriálně se výklad vztahuje především na Prahu. Díky své velikosti a důležitosti platilo hlavní město českých zemí dlouhodobě za epicentrum kriminality. Před rokem 1989 se Praha nikoliv překvapivě stala místem, kde byla činnost veksláků nejintenzivnější. Zbytek Československa (včetně slovenské části) však v knize není zcela opomíjen. Řada pramenů z provenience centrálních státních orgánů (např. z ministerstva vnitra) měla celorepublikovou povahu a odrážely se v nich trendy, které byly určující nejen pro hlavní město, ale i na úrovni regionů.

29 RANDÁK, Jan: Životní světy, paměti a jejich interpretace. In: SEKYRKOVÁ, Milada (ed.): *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*. Národní technické muzeum, Praha 2006, s. 85–88.

Současný stav bĀdání, etický rozmĚr

Veksláci, podobnĚ jako podnik zahraničnĚho obchodu Tuzex, dosud stálo spĚše na okraji odbornĚho zĀjmu historiků. Průkopnickou pracĪ na tomto poli je studie Pauliny Bren, jejĪž zakladatelský text vychází pĚvážnĚ z dobovĚho tisku a filmovĚ produkce.³⁰ I pĚs skromnĚjší pramenou základnu pĚnĀší řadu cenných poznatků, které tato kniha dĀle rozvíjí. NĚkterĚ důležitĚ momenty pak práce americkĚ historĪcky spĚše naznačuje (např. propojenĪ se státnĪmi strukturami, ekonomickĚ aspekt celĚ problematiky aj.) a nechává prostor pro jejich podrobnĚjší zpracovĀnĪ. K dalším dílčĪm poznatkům prezentovaným ve studii Pauliny Bren se pak autor kriticky vymezuje. V tuzemských historických pracĪch jsou veksláci a jejich činnost zmiňovĀni velmi stručnĚ a kromĚ nĚkolika dílčĪch studiĪ dosud nevznikl text, který by se problematice vĚnoval komplexnĚji.³¹ SkromnĚjší zmĪnky o vekslácĪch jsou roztroušeny v dílčĪch monografiĪch, studiĪch a absolventských pracĪch.³²

SamotnĚmu podniku zahraničnĚho obchodu Tuzex, resp. nĚkterým jeho rysům, se jako první podrobnĚji vĚnovala diplomovĀ práce obhĀjenĀ pĚd pĚti lety na FakultĚ humanitnĪch studiĪ Univerzity Karlovy v Praze.³³ DĚjinami podniku a jeho rolĪ pro československou ekonomiku se zabývá i novĚjší autorova studie, publikovanĀ v roce 2019.³⁴ StručnĚ zmĪnky o Tuzexu nalezneme takĚ ve slovníkovĚm pĚvodci či v syntetických pracĪch k evropským dĚjinám československĚho povĀlečnĚho hospodĀřstvĪ.³⁵ KromĚ toho vzniklo nĚkolik spĚše notafilických či numizmatických pracĪ, jež se soustředĪ pĚmo

30 BREN, Paulina: Tuzex and the Hustler. In: BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (eds.): *Communism unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford University Press, Oxford 2012, s. 27–48.

31 K dílčĪm studiĪm viz HAVLĪK, Adam: Vzestup a pĀd „bonovĚho krále“ Jozefa Zelika. PřípadovĀ studie k dĚjinám hospodĀřské kriminality pĚd rokem 1989. *Securitas imperii*, 2017, sv. 30, č. 1, s. 224–243. SpĚše na moznĚ badatelskĚ perspektivy se zamĚruje TÝŽ: Veksláci v pozdnĚ socialistickĚm Československu. OtĀzky a perspektivy bĀdĀnĪ. In: *ČeskĚ, slovenskĚ a československĚ dĚjiny 20. stoletĪ. 8. Ořis, ŰstĪ nad OrlicĪ* 2013, s. 441–449. DĀle TÝŽ: SkořĀpky, veksl a tuzexovĚ holky. K vybraným mĚstským subkulturám socialistickĚho Československa. In: *KreativnĪ města. Kapitoly o promĚnĚch stĚdoevropských mĚst v pĚbĚhu staletĪ*. OstravskĀ univerzita, Ostrava 2016, s. 253–262.

32 OTĀHAL, Milan: O vztahu společnosti k normalizačnĪmu vedenĪ. In: TŰMA, Oldřich – VILĪMEK, TomĀš (eds.): *ČeskĀ společnost v 70. a 80. letech. SociĀlnĪ a ekonomickĚ aspekty. Űstav pro soudobĚ dĚjiny AV ČR*, Praha 2012, s. 274. DĀle např. KŘEN, Jan: *DvĚ stoletĪ stĚdnĪ Evropy*. Argo, Praha 2005, s. 968. AbsolventskĚ práce k tĚmatu jsou uvedeny v bibliografii na konci knihy.

33 TOMKOVĀ, Johana: *Tuzex a jeho pĚsobenĪ na socialistickou společnost*. DiplomovĀ práce. Fakulta humanitnĪch studiĪ Univerzity Karlovy, Praha 2015. JohanĚ TomkovĚ zĀroveň patĚí podĚkovĀnĪ za zprostředkovĀnĪ cenných materiálů z NĀrodnĪho archivu.

34 HAVLĪK, Adam: MĪsto jednĚmi zbošnĚvanĚ, jinými zatracovanĚ. Podnik zahraničnĚho obchodu Tuzex a jeho pĚsobenĪ v socialistickĚm Československu. *Securitas imperii*, 2019, sv. 34, č. 1, s. 198–223.

35 SlovníkovĚ heslo „Tuzex“ viz KNAPIK, JiřĪ – FRANC, Martin a kol.: *PĚvodce kulturnĪm dĚnĪm a životnĪm stylem v českých zemĪch 1948–1967*, II. díl. Academia, Praha 2011, s. 963–964. ZmĪnky o Tuzexu nalezneme takĚ v PRŮCHA, VĀclav a kol.: *HospodĀřskĚ a sociĀlnĪ dĚjiny Československa 1918–1992*, II. díl. DoplnĚk, Brno 2009, s. 521, 562 a 821–822.

na tuzexová platidla a jejich vývoj.³⁶ V zahraničí však již k tématu podniků, jež byly zakládány pro stejný účel jako československý Tuzex, několik historických prací vyšlo.³⁷

Pokud se zaměříme na černý trh, větší badatelské pozornosti se dosud těší především období druhé světové války a období bezprostředně poválečné.³⁸ Zatím nejkompexnější práce z hlediska časového záběru i sledovaných podob černého trhu vznikla v Polsku. Kniha historika Jerzyho Kochanowského³⁹ se zabývá i oblastí „obchodního turismu“ polských občanů, k němuž patřilo i pašování zboží přes hranice, jeho prodej a nákup komodit, které byly posléze převáženy zpět do země. Právě překračování hranic a (z pohledu tehdejších státních orgánů) nežádoucí jevy s ním spojené se již delší dobu jeví jako perspektivní oblast výzkumu, protínající se částečně i s tématem této knihy.⁴⁰ Překvapující je, že v české historiografii je sféra neformálních praktik okolo cestovního ruchu dosud spíše opomíjena.⁴¹ V tomto ohledu je kniha, kterou držíte v ruce, prvním celistvým pokusem o zpracování problematiky veškláctví v socialistickém Československu. Nutně s sebou nese i nevýhody plynoucí z jejího prvenství, kterých si je autor vědom. Řada otázek (např. detailnější zmapování některých aspektů zevnitř komunity a perspektiva samotných bývalých veškláků) stále zůstává otevřená dalšímu výzkumu. Těž dílčí autorovy závěry mohou časem – zejména pokud budou dalším badatelům přístupnější některé dosud nezpracované archivní fondy – projít menší či větší revizí. I přes některá „bílá místa“ je však ambicí této monografie poskytnout zevrubný obraz

36 ŠUSTEK, Zbyšek – KARASIEWICZ, Vit – KLIM, Martin: *Odběrní poukazy Tuzexu*. Merkur Revue, Brno 2005. Dále NOVÁK, Michal – PELIKÁN, Michal: *Darexové a tuzexové poukazy: Součást historie Československa*. Detail, Bratislava 2016.

37 Sovětským Berjozkám se věnuje IVANOVA, Anna: Shopping in Beriozka. *Consumer Society in the Soviet Union. Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, 2013, Vol. 10, No. 2, s. 243–263. K východoněmeckým Intershopům viz ZÄTLIN, Jonathan R.: *The Currency of Socialism. Money and Political Culture in East Germany*. Cambridge University Press, Cambridge 2007. Dále SCHNEIDER, Franka: Der Intershop. In: SABROW, Martin (ed.): *Erinnerungsorte der DDR*. C. H. Beck, München 2009, s. 376–388. Dále BÖSKE, Katrin: Abwesend anwesend: Eine kleine Geschichte des Intershops. In: MERKEL, Ina – MÜHLBERG, Felix (eds.): *Wunderwirtschaft: DDR-Konsumkultur in den 60er Jahren*. Böhlau, Köln/R. – Weimar – Wien 1996, s. 214–221.

38 MÖRCHEN, Stefan: *Schwarzer Markt. Kriminalität, Ordnung und Moral in Bremen 1939–1949*. Campus, Frankfurt/M. – New York 2011. Z německých autorů viz např. STEEGE, Paul: *Black Market, Cold War. Everyday Life in Berlin, 1946–1949*. Cambridge University Press, New York 2007. ZIERENBERG, Malte: *Stadt der Schieber. Der Berliner Schwarzmarkt 1939–1950*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008.

39 KOCHANOWSKI, Jerzy: *Jenseits der Planwirtschaft. Der Schwarzmarkt in Polen 1944–1989*. Wallstein Verlag, Göttingen 2013.

40 DESSEWFFY, Tibor: Speculators and Travellers: The Political Construction of The Tourist in The Kádár Regime. *Cultural Studies*, 2002, Vol. 16, No. 1, s. 44–62. ŠVAB, Alenka: Consuming Western Image of Wellbeing. Shopping Tourism in Socialist Slovenia. *Cultural Studies*, 2002, Vol. 16, No. 1, s. 63–79. BORODZIEJ, Włodzimierz – KOCHANOWSKI, Jerzy – PUTTKAMER, Joachim von (eds.): „Schleichwege“. *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Böhlau, Köln 2010.

41 Jevy, které lze bez nadsázky považovat za nerozlučně spjaté s oblastí cestovního ruchu v socialistickém Československu, prakticky opomíjí i jinak obsahově hutná práce kolektivu autorů kolem Pavla Mückeho a Lenky Krátké, mapující cestování a cestovní ruch v období 1945–1989. Viz MÜCKE, Pavel – KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Turistická odyssea. Krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945 až 1989*. Karolinum, Praha 2018.

svĕta valutovŕch pŕekupnĕkŕ a souĕasnĕ pŕedstavit pŕostŕedĕ, kterĕ stĕlo za jejich vzestupem. Zda se jednĕa o pokus ŕspĕšnŕ, nechĕ posoudĕ sĕm ĕtenĕř.

Bĕdĕnĕnĕ v oblasti soudobŕch dĕjĕn s sebou pŕinĕšĕ ĕetnĕ ŕskalĕ. Jedno ze specifik, s nimiŕ se musĕ vypoŕadat kaŕdŕy historik soudobŕch dĕjĕn, spoĕívĕa v „ĕerstvosti“ dĕjĕnnĕ lĕtky, kterou zpracovĕvĕa. Nejinak je tomu i u tĕto knihy. Mnozi z tĕch, jeŕ bychom pŕed rokem 1989 oznaĕili za vekslĕky, jsou stĕle naŕivu. Proto se historik zabŕvĕjĕcĕ se danou problematikou pŕi svĕ pŕaci nevyhne celĕ škĕle etickŕch otĕzek. Jedno z hlavnĕch dilemat se tŕkĕ (ne)anonymizovĕnĕ osobnĕch ŕdajŕ. Pŕedevšĕm jde o ŕdaje zĕskanĕ z materiĕlŕ bezpeĕnostnĕch sloŕek pŕed rokem 1989. Z povahy svĕho „povolĕnĕ“ se vekslĕci dostĕvali do styku i se Stĕtnĕnĕm ĕi Veŕejnou bezpeĕnostĕ. Vzĕjemnĕa interakce mĕla řadu podob, vĕetnĕ vĕdomĕ spolupŕace, a dokonce i ĕĕsteĕnĕho krytĕ nelegĕlnĕnĕ ĕinnosti vŕmĕnou za poskytovĕnĕ rŕznŕch vŕhod. Zde je tŕeba pŕĕipomenout, ŕe tato kniha nemĕa za ŕkol hodnotit morĕlnĕnĕ strĕnku ĕinnosti, kterĕ byla podle tehdešĕjĕ legislativy tŕestnĕa, ani osobnĕ „kvalitŕ“ tĕch, kterĕ se na nĕ podĕleli. Nesnĕaŕi se vynĕšet soudy nad historickŕmi aktĕry a jejich poĕĕnĕnĕnĕ nedĕlĕ do zjednodušujĕcĕch kategoriĕ: napŕĕklad zdali nĕkdo z nich morĕlnĕnĕ „selhal“ ĕi „obstĕl“ tvĕrĕi v tvĕrĕ situacĕm, jako byl kontakt s StB nebo dalšĕmi sloŕkami bezpeĕnostnĕho aparĕtu. Navĕc pro podobnĕe momenty jsou k dispozici ĕasto jen prameny, kterĕ osvĕtlujĕ minulost pouze jednou z vĕce moŕnŕch perspektiv.

V tĕto knize autor osobnĕnĕ ŕdaje ze sebranŕch materiĕlŕ pŕenesl – pokud to bylo proveditelnĕnĕ – i do samotnĕho textu a nevydal se cestou anonymizace. Podnĕt k takovĕmu rozhodnutĕ, podpoŕenĕmu i konzultacĕi s pŕĕvĕnĕky,⁴² naĕerpal zejmĕna od autorskĕho tŕmu monografie mapujĕcĕ Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v období normalizace.⁴³ Uĕĕinil tak s pŕĕsvĕdĕenĕm, ŕe podobnĕe pojetĕ vede k otevŕenĕmu dialogu o soudobŕch dĕjĕnĕch a spĕše neŕ k hysterickĕmu poukazovĕnĕnĕ na osobnĕnĕ minulost jednotlivcŕ a k honŕm na ĕarodĕjĕnice (bohuŕel v rĕmĕci debat o historii povĕleĕnĕho ĕeskoslovenska jde dosud o velmi ĕastĕe projevy) pŕĕspĕje k vĕecnĕe a konstruktivnĕi debatĕ. U řady bŕvalŕch vekslĕkŕ, jejichŕ jmĕna v textu zaznĕi, pŕitom navĕc nejde zdaleka o pŕvnĕi pŕĕpĕad zveŕejĕnĕnĕ informacĕi o jejich ĕinnosti pŕed rokem 1989. Objevily se jĕiŕ dŕĕve v jinŕch pracĕch (pŕedevšĕm publicistickĕho charakteru) a dnes jsou všĕobecnĕnĕ znĕmĕ.⁴⁴ Z dnešĕnĕho hlediska jsou hospodĕrskĕe tŕestnĕe ĕiny z období pŕed tzv. sametovou revolucĕi promĕĕenĕe a zveŕejĕnĕnĕ okolnostĕi

42 V potaz zde byly pŕĕirozenĕe brĕny i pŕĕvnĕi normy souvĕjĕcĕi s ochranou osobnĕch ŕdajŕ. Jmenovitĕe Naŕizenĕi Evropskĕho parlamentu a Rady (EU) ĕ. 2016/679 ze dne 27. dubna 2016, o ochranĕi fyzickŕch osob v souvislosti se zpracovĕnĕm osobnĕch ŕdajŕ a o volnĕm pohybu tĕchto ŕdajŕ a o zrušĕnĕi smĕrnice 95/46/ES (obecnĕe naŕizenĕi o ochranĕi osobnĕch ŕdajŕ).

43 JAREŠ, Jakub a kol.: *Nĕmĕstĕi Krasnoarmĕjcŕ 2. Uĕĕitelĕa studenti Filozofickĕe fakulty UK v období normalizace*. Filozofickĕa fakulta Univerzity Karlovy – Togga v Praze, Filozofickĕa fakulta, 2012, s. 27–28. Vŕjimku jsem si dovolil ŕĕĕinit u materiĕlŕ Odboru vnitŕnĕi ochrany Sŕpravy Sboru nĕpŕavnĕe vŕchovy. Vzhledem k jejich charakteru a povaze informacĕi v nich obsaŕenŕch jsem se rozhodl neuvĕdĕt celĕa jmĕna osob, kterĕe s OVO spolupracovaly.

44 Viz napŕ. pŕace investigativnĕho novinĕre Jaroslava Kmĕnty. KMENTA, Jaroslav: *Kmotr Mrĕzek. Tajnŕy ŕivot šĕfa ĕeskĕho podsĕvtĕi*. Nakladatelstvĕi JKM, Praha 2008. Dĕle TŕYŕ: *Swĕdek na zabĕtĕi*. Nakladatelstvĕi JKM, Praha 2010.

jednotlivých případů nebude mít žádné trestněprávní důsledky pro ty, kdo v období státního socialismu v jednotlivých kauzách figurovali. V tomto ohledu je třeba zdůraznit, že účelem této monografie rozhodně není předkládat poznatky jako „důkazní materiál“, který by měl být jakkoliv použit proti těm, kteří v ní vystupují. Údaje, které se mnohdy týkají i kriminální činnosti, je třeba číst spíše jako informace, jež rekonstruují mentální horizont a strategie dílčí společenské vrstvy. Část pramenů, s nimiž autor pracuje, musela být předem anonymizována poskytující institucí. Jedná se například o rozsudky obvodních pražských soudů, které by vzhledem k platným právním předpisům nebyly bez zakrytí osobních údajů předány vůbec. Jména některých osob, které dobové kazuistiky nebo články v tisku zmiňovaly pouze jejich iniciálami, dnes ani není možné dohledat.

Zvolené přístupy

Dosud jsme se zabírali korpusem dostupných pramenů k tématu veksláctví a jejich povahou. Neméně důležitou otázkou je, jakým způsobem lze tyto materiály zkoumat a interpretovat. Vzhledem k rozličnosti jednotlivých částí (od životního stylu a vlastní identity překupníků až po ekonomické faktory a širší společenské vlivy) nenabízí tato kniha jednotnou teoretickou kostru, která by postupovala všemi kapitolami a tvořila jednoduše interpretací rámec. Namísto toho se k dílčím teoretickým inspiracím obrací v rámci jednotlivých kapitol. K prostředí černého trhu v předlistopadovém Československu lze přirozeně přistupovat z mnoha úhlů pohledu za pomoci různých metodologických nástrojů. Pokud se však zaměříme např. pouze na jeho ekonomickou stránku a budeme se snažit sledovat jeho vývoj přednostně skrze kvantitativní údaje, bude výsledný obraz vždy neúplný. Jeden z důvodů souvisí již s množstvím a charakterem dostupných dat, která by měla sloužit jako podklad komplexnějším hospodářským dějinám černého trhu. Stínová ekonomika a její projevy byly a jsou ze své podstaty do značné míry oficiálními statistikami nepodchyceny.⁴⁵ Dobové údaje o kriminalitě tak sice skutečně vykazovaly některé reálné trendy a mají bezesporu svou výpovědní hodnotu, ovšem v úvahu je třeba vzít mj. i vysokou latenci hospodářské trestné činnosti, která znemožňovala zcela přesné vyčíslení způsobených škod.⁴⁶

Namísto čistě ekonomického pohledu se pro rozbor některých aspektů veksláctví jeví jako vhodné přístupy vycházející z rozličných společenských

45 K vývoji odhadů v oblasti stínové ekonomiky ČSSR, prováděných různými institucemi (před r. 1989 např. Výzkumným ústavem životnej úrovně Bratislava, Federálním statistickým úřadem, Výborem lidové kontroly ČSSR, Výzkumným ústavem obchodu atd.) viz FASSMANN, Martin: *Stínová ekonomika II. Stínová ekonomika v České republice* (Pohledy: studie – analýzy – prognózy; 2/2003). Sondy, Praha 2003, s. 7–25.

46 Blíže k latentní trestné činnosti a efektivnosti jejího odhalování před r. 1989 viz KARABEC, Zdeněk: Prameny statistických údajů o kriminalitě. *Československá kriminalistika*, 1974, roč. 7, č. 2, s. 94–99.

věd. Trh, ať již jde o ten oficiální, či o „černý“, je běžně považován za navýsost ekonomickou instituci a kupříkladu antropologická perspektiva, která se s ním rovněž pojí, bývá mnohdy spíše přehlížena. Přitom nabízí mnohé, když se zaměřuje na vzorce individuální a skupinové výměny na konkrétních trzích, na institucionální struktury, které zčásti propůjčují trhům jejich podobu, a na sociální, politické a prostorové hierarchie, rovněž vstupující do hry.⁴⁷ Veksláci, kteří se ustálili jako důležití prostředníci při nelegální směně, pak v tomto kontextu vystupují jako autonomní aktéři s vlastními motivacemi, hledající způsoby, jak dosáhnout svých dílčích cílů.⁴⁸ Zároveň byli tito lidé „produkty své doby“, jejich činnost determinovaly dobové společenské a ekonomické faktory. Z tohoto důvodu lze na veksláctví, použijeme-li pojem Marcela Mausse, pohlížet jako na *totální sociální fakt*⁴⁹, do kterého se promítají obecnější postoje, hodnoty a zvyky relevantní pro danou společnost. Pojem používá Mauss pro popis úlohy směny v primitivních kmenových společenstvích. Nechápe ji redukcionisticky jako pouhou výměnu zboží, ale naopak v mnohem širších souvislostech. Vztáhnuto na námi sledované prostředí může na první pohled banální jev jako pokoutný prodej bonů, valut či „nedostatkového zboží“ mezi vekslákem a jeho zákazníkem na ulici v sobě skrývat celou škálu významů a evokovat řadu otázek, vedoucích až k tázání po samé podstatě společensko-ekonomického uspořádání, které před rokem 1989 takovou interakci podmiňovalo. Kontakt obyčejných lidí s veksláky neměl za následek pouze to, že „pod rukou“ odkoupili bony nebo digitální hodinky. Zkušenost čs. obyvatelstva s černým trhem, obzvláště pokud byla konfrontována s příslibem materiálního blahobytu a zvyšování životního standardu, s sebou nutně přinášela reakce. Diskrepance mezi realitou a utopickými hesly podněcovala kritické hlasy, které nemusely vždy automaticky zpochybňovat systém jako celek, ovšem měly potenciál jeho legitimitu podkopávat. Jinými slovy: lidé, kteří byli nuceni shánět (mnohdy i poněkud ponižujícím způsobem) oficiálně nedostupné poukázky či spotřební zboží, ale i kolemjdoucí, na něž veksláci v ulicích měst dotírali, si přirozeně museli pokládat řadu otázek souvisejících s (ne)férovostí tehdejšího uspořádání, příčinami nefunkčnosti vnitřního trhu, ale i s neschopností či nedostatkem vůle celou problematiku řešit. U samotných překupníků spoluutvářela praxe „vekslování“ rovněž jejich vztah k čs. státním orgánům, ale také sounáležitost k určité komunitě a tím i jejich vlastní identitu.

Podobně jako Mauss se prostředím předmoderní směny zaobíral americký antropolog Clifford Geertz. K badatelským polím, která zkoumal, patřila mj.

47 BESTOR, Theodore C.: Markets. Anthropological Aspects. In: SMELSER, Neil J. – BALTES, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Elsevier Science, London 2001, s. 9227.

48 PETRUSEK, Miloslav – MAŘIKOVÁ, Hana – VODÁKOVÁ, Alena: *Velký sociologický slovník*. Karolinum, Praha 1996, s. 47.

49 MAUSS, Marcel: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Sociologické nakladatelství, Praha 1999, s. 150 an.

i orientální tržiště. Ve svých analýzách vnímá tradiční bazary východního světa jako svébytný sociální systém, do kterého vstupuje více okolností než jen nabídka a poptávka. Pro aktéry participující na rituálech nákupu a prodeje v tomto prostředí jsou důležité především informace (co je kvalitní a hodnotné, co je „dobrá cena“) a schopnost se v nich dobře zorientovat. Funguje zde též princip *klientelizace*, který – založen na osobních vztazích – posouvá interakci mezi oběma obchodními partnery na jinou kvalitativní úroveň. Důležitou roli hrálo u Geertze i smlouvání o cenách jako specifická forma komunikace.⁵⁰ Právě tyto prvky, podobně jako důvěra (budovaná a udržovaná oběma stranami, ale někdy i vědomě porušovaná), formulovaly i ráz „tuzexového“ černého trhu v socialistickém Československu.

Povahu nezákonné směny jako sociální praxe spoluurčovala i otázka moci, resp. jejího momentálního rozvrstvení v československé společnosti. Právě to vymezovalo pravidla hry a konkrétní formy, kterých nabývaly obchody, včetně jejich prostorové stránky.⁵¹ Skutečnost, že se pokoutná směna odehrávala zčásti i ve veřejném prostoru, napovídá mnohé o povaze minulého režimu a mocenských konstelacích, které se v něm utvořily. V této souvislosti se nabízí otázka, kde ležely limity „povoleného a zakázaného“ v podmínkách, které Thomas Lindenberger nazývá *diktatura hranic*.⁵² Zdá se, že právě hranice mezi přípustným jednáním a jednáním, které již mělo pro zúčastněné za následek určité sankce, nebyly jednostranně určovány pouze represí, ale stávaly se předmětem vyjednávání, kde do hry vstupovaly dílčí zájmy různých historických aktérů. Rozpory mezi ideologickými proklamacemi a každodenní zkušeností ostře kontrastují s obrazem československé společnosti před rokem 1989, pokud je vykládán z pohledu teorie totalitarismu. V tomto pojetí režim pomocí všemocného represivního aparátu, propagandy a dalších elementů, které nahrazovaly chybějící legitimitu, dokonale ovládal společnost a potlačoval jakékoliv jevy, které shledal nežádoucími.⁵³ Novější výzkum v oblasti soudobých dějin však ukázal, že takové interpretační schéma naráží při popisu společností v bývalých zemích východního bloku na své limity.⁵⁴

Jedno z badatelských polí, na něž kniha vstupuje, se zabývá zkoumáním dobových promluv o veksláctví a vekslácích před rokem 1989. Analýza je zde vedena ve dvou rovinách, které jsou navzájem provázány:

50 GEERTZ, Clifford: The Bazaar Economy. Information and Search in Peasant Marketing. *The American Economic Review*, 1978, Vol. 68, No. 2, s. 28–32.

51 K problematice veřejného prostoru v socialistických diktaturách viz CROWLEY, David – REID, Susan: Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. In: TÍŽ (eds.): *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Berg, Oxford – New York 2002, s. 1–22.

52 LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: TÍŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen – Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Böhlau, Köln 1999, s. 13–44.

53 „Je v samé podstatě totalitních režimů požadovat neomezenou moc. Takové moci lze dosáhnout, jen pokud jsou doslova všichni lidé, bez jediné výjimky, spolehlivě ovládnáni v každém aspektu svého života.“ ARENDT, Hannah: *Původ totalitarismu I–III*. Oikoymenh, Praha 1996, s. 616.

54 O polemice s totalitářským přístupem v soudobé české historiografii viz PULLMANN, Michal: Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění. *Soudobé dějiny*, 2008, roč. 15, č. 3–4, s. 703–717.

1) Na definici veksláctví z právního hlediska a jeho zakotvení v legislativním systému se ve státněsocialistickém Československu podíleli odborníci z oblasti trestního práva, kriminologie či národního hospodářství. Vzhledem k jejich kvalifikaci a postavení je lze označit za zástupce *expertních skupin*. Ty můžeme vnímat jako segment moderních společností, který se již od dob osvícenství skrze kombinaci (expertního) vědění a různých disciplinačních technik ve službách státu podílí na spoluvytváření moderních subjektů.⁵⁵ V socialistickém Československu zastávali zástupci expertních skupin ambivalentní úlohu: v jádru byla činnost městských plánovačů, právních teoretiků, managementu velkých podniků, sociologů a dalších skupin založena na odbornosti a mohla mít dokonce i primárně apolitický ráz, ovšem jejich každodenní provoz se chtě nechtě potýkal s ideologickými požadavky.⁵⁶ Vztáhnuto na prostředí československého právního systému, na základě debat, spolupráce, ale i konfliktů odborníků z více oblastí se postupně ustálil právní výklad ohledně nejdůležitějších bodů „devizové trestné činnosti“.

2) Důležitá část knihy se zabývá způsoby, jakými byl shora konstruován obraz veksláka v československé společnosti, a také si klade otázku, do jaké míry si obyvatelstvo tento prosazovaný obraz dokázalo osvojit. Nástrojem, který spoluutvářel povědomí o vekslácích a prezentoval oficiální pohled na celou problematiku, byla dobová média. Rozborem denního tisku, volnočasových či satirických periodik, ale i produktů populární kultury lze zpětně zrekonstruovat, pomocí kterých konkrétních postupů se utvářel obraz veksláka ve veřejném prostoru, s jakými pojmy a hodnotami byl tento obraz spojován a jaké byly vůči němu naopak stavěny do protikladu. V centru pozornosti se zde ocitá především jazyk, a to nikoliv jako hodnotově neutrální, nýbrž jako mocenský nástroj, který byl pro utváření oficiální interpretační linie s určitými intencemi používán. S veksláctvím, resp. s tím, jak bylo prezentováno ve státem ovládaných sdělovacích prostředcích, se prolínala řada ustálených atributů a rétorických figur. V sociálních vědách se pro takové usměrněné formy hovorů o konkrétním tématu vžil pojem diskurs. Zde je chápán v užším „foucaultovském“ pojetí jako jakési předpojmové mřížky, sjednocení jazyka a společenských praktik, které systematicky vytvářejí objekty, o nichž mluví.⁵⁷ Jinými slovy, diskurs je tvořen takovými posloupnostmi sémiotických znaků, které považujeme za smysluplné výpovědi.⁵⁸ Podílí se tak na utváření významu a zároveň obsahuje mocenský prvek, když legitimizuje některé druhy výpovědi

55 FOUCAULT, Michel: *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Dauphin, Praha 2000. Konkrétněji k roli expertů a expertního vědění v moderní společnosti viz též STEHR, Nico – GRUNDMANN, Reiner: *Experts. The Knowledge and Power of Expertise*. Routledge, London – New York 2011.

56 Blíže k expertním skupinám v ČSSR viz KOPEČEK, Michal: *Expertní kořeny postsocialismu. Výzkumné perspektivy a metodologické nástroje*. In: TÝŽ (ed.): *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Argo, Praha 2019, s. 9–40.

57 FOUCAULT, Michel: *Archeologie vědění*. Herrmann & synové, Praha 2002, s. 78–79.

58 Tamtéž, s. 165.

na úkor jiných, a určuje tak možnosti řečeného v dané společnosti. V našem kontextu pak můžeme hovořit o diskursu veksláctví, k němuž se v období státního socialismu pojila určitá ustálená skupina výpovědí.⁵⁹

Při analýze životního stylu vekslácké komunity je legitimní klást si otázku, jestli na ni lze nahlížet jako na svébytnou *subkulturu* vzniknuvší v podmínkách státního socialismu. Z většinové společnosti se veksláci vyjímali svérázným jazykem, módou, vlastními způsoby trávení volného času, rituály a komunikačními kódy. Námi sledovaná skupina se ovšem oproti „klasickým“ subkulturám vyznačovala celou řadou specifik a je těžko uchopitelná, pokud na ni budeme chtít beze zbytku aplikovat některý ze zavedených přístupů z oblasti subkulturní teorie. Vzhledem k tomu, že svět veksláků byl neoddelitelný od kriminální činnosti, objevovaly se v jejich řadách podobné vzorce chování jako např. u gangů mladistvých, které dlouhodobě zkoumal americký sociolog Frederic Thrasher.⁶⁰ Na československé veksláky nelze pohlížet zcela identickým prizmatem jako na mladistvé členy pouličních part v meziválečných Spojených státech. Spíše je lze zařadit ke kategorii kriminálních gangů: Thrasher tyto dvě formy rozlišuje, ačkoli přiznává, že oba typy bývají úzce propojené a v některých rysech je dělicí linie mezi nimi velmi rozostřená. Z jeho výzkumu vyplývá, že mnozí členové mladistvých gangů během své kriminální kariéry plynule přecházejí do prostředí, které funguje na podobných principech, pouze se orientuje zpravidla i na závažnější formy zločinu. Zásadní rozdíl tkví v motivaci: k organizovaným kriminálním gangům se dostávají lidé spíše na základě touhy po zisku, a nikoliv spontánními společnými aktivitami.⁶¹ Tento rys lze vysledovat i u organizované „devizové trestné činnosti“ v socialistickém Československu. V jiných ohledech, jak ještě ukážeme, však komunita veksláků vykazovala podobné znaky jako gangy mladistvých v USA v první polovině 20. století.

Jeden z mladších, vlivných proudů subkulturní teorie je spjat s tzv. birminghamskou školou. V jejím pojetí, pěstovaném v britském akademickém prostředí od šedesátých let 20. století, se jednotlivé subkulturní proudy svou „ideologií“ vědomě vymezují vůči hegemonní kultuře vládnoucí třídy, přičemž důležitou roli hrají i generační konflikty.⁶² V centru badatelského zájmu CCCS (Centre for Contemporary Cultural Studies) stála britská mládež v poválečném období. Při zkoumání vrstvy veksláků ale naráží přístup pěstovaný představiteli birminghamské školy na jisté mantinely. Generační vyhraněnost či koherentní „politický program“ artikulovaný ve veřejném prostoru u veksláků spíše chyběly.

59 „V případě, že by bylo možné popsat mezi určitým počtem výpovědí stejný systém rozptýlení, že by bylo možné mezi objekty, mezi typy výpovědí, mezi pojmy či volbami tématu definovat nějakou pravidelnost (řád, korelace, pozice a způsoby fungování, transformace), řekněme – dohodněme se na tom –, že se jedná o diskursivní formace.“ Tamtéž, s. 62.

60 THRASHER, Frederic M.: *The Gang. A Study of 1,313 Gangs in Chicago*. University of Chicago Press, Chicago – London 1968.

61 Tamtéž, s. 288–289.

62 CLARKE, John – HALL, Stuart – JEFFERSON, Tony. *Subcultures, Cultures and Class*. In: HALL, Stuart – JEFFERSON, Tony: *Resistance through Rituals. Youth Subcultures in Post-war Britain*. Routledge, New York 2006, s. 3–59.

Jeich kulturní preference byly do určité míry v souladu s tehdejší středním proudem a od většinové společnosti se veksláci odlišovali spíše excesivní spotřebou a exkluzivním přístupem ke kulturním statkům než vědomě pěstovaným, alternativním stylem, koherentním hudebním vkusem spjatým s některým z menšinových hudebních žánrů atd. Na druhou stranu působili skrze některé své atributy (především extravagantním oblečením cizích značek, zahraničními automobily apod.), ale celkově i životními postoji jako vzor pro určitou část mládeže, a můžeme tak mluvit o „vekslácké subkultuře“, jež vyzářovala i mimo vlastní komunitu překupníků do dalších vrstev československé společnosti před rokem 1989.

Vůči pojetí subkultur jako jasně ideově a generačně vyhraněných skupin se později vymezovali další teoretici, kteří kritizovali přístup představitelů birminghamské školy z postmoderních pozic. Důraz na vnitřní koherenci a kolektivistické smýšlení „kultur mládeže“ zde ustoupil jiným akcentům, jako je individualismus, hédonismus⁶³ a další. Zdrojem inspirace se (nejen) pro některé novější přístupy na poli subkulturních studií stala mj. práce francouzského sociologa Pierra Bourdieua.⁶⁴ Jeho teze se ukazují pro tuto práci jako nosné při snaze umístit vrstvu veksláků do konkrétnějších souřadnic československé společnosti. Konkrétně čerpá z Bourdieuova konceptu různých druhů kapitálu⁶⁵ a jejich vlivu na pozici jedinců v sociálním poli. Výzkum konzumních vzorců, životního standardu, způsobů trávení volného času, ale i pojetí práce a dalších projevů prozradí mnohé o pozici veksláků vůči většinové československé společnosti. Dalším sociologem, jehož práce může pomoci lépe pochopit mentální horizont veksláků, je Thorstein Veblen. Konkrétně se jedná o jeho teorii zahálčivé třídy, kterou vypracoval na přelomu 19. a 20. století a skrze niž vyložil myšlenkový svět a chování aristokratických vrstev. Veblen ve svém výkladu přichází s koncepty, jako byla *okázalá zahálka* a *okázalá spotřeba*.⁶⁶ Právě druhý jmenovaný pojem dobře odráží způsoby, jakými veksláci dávali najevo své postavení a materiální blahobyt, a motivace, které za takovým jednáním stály.

63 MUGGLETON, David: *Inside Subculture. The Postmodern Meaning of Style*. Berg, Oxford 2002, s. 49.

64 STAHL, Geoff: Tastefully Renovating Subcultural Theory. Making Space for a Model. In: MUGGLETON, David – WEINZIERL, Rupert: *The Post-Subcultures Reader*. Berg, Oxford – New York 2003, s. 31–33. Z Bourdieua čerpá zejména THORNTON, Sarah: The Social Logic of Subcultural Capital. In: GELDER, Ken – THORNTON, Sarah (eds.): *The Subcultures Reader*. Routledge, London – New York 1997, s. 200–209.

65 Nejpráhledněji popsanou typologií různých druhů kapitálu lze nalézt v BOURDIEU, Pierre: *The Forms of Capital*. In: RICHARDSON, J. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood Press, New York 1986, s. 241–258.

66 VEBLEN, Thorstein: *Teorie zahálčivé třídy*. Sociologické nakladatelství, Praha 1999.

GENEALOGIE VEKSLÁCTVÍ

SPOLEČENSKÝ A HOSPODÁŘSKÝ
KONTEXT STÁTNĚSOCIALISTICKÉHO
ČESKOSLOVENSKA